

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 2

Sayı / Issue: 2

Aralık /December 2020

Bir Şîî Mezhepler Tarihi Kaynağı Olarak Tebsiratu'l-'avâm

Tabsirah al-'Awam as a Source on the History of Shia Sects

Yalçın Yoncalık

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

PhD Student, Istanbul University, Institute of Social Sciences

Istanbul/Turkey

revizyon@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3933-4123>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13.05.2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26.05.2020

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2020

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.736622>

Atıf/Citation: Yoncalık, Yalçın. “Bir Şîî Mezhepler Tarihi Kaynağı Olarak Tebsiratu'l-'avâm”, *Turkish Journal of Shiite Studies* 2/2 (Aralık 2020): 221-244. doi: 10.48203/siader.736622

* Bu makale, 2019 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan “Tab-siratü'l-'Avâm Adlı Eserde Şîî Fırkalar İle İlgili Görüşler” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> **mailto:** turkishshiiestudies@gmail.com

Öz

Şîî İmâmî/İsnââşerî bir müellif tarafından İslâm mezhepleri tarihi alanında Farsça olarak yazılmış ilk eserlerden birisi *Tebsiratu'l-'avâm fî ma'rifet-i makâlâtî'l-enâm*'dir. Klasik dönem mezhepler tarihi eserleri arasında sayabileceğimiz *Tebsiratu'l-'avâm* hicrî yedinci yüzyıl da 630/1232 yılında yazılmıştır. Yakın tarihe kadar müellifi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Yazıldıktan kısa süre sonra, 658/1260 yılında Arapçaya tercüme edilmiştir. Eserin müellifinin Cemâleddin Muhammed Râzî olduğu, ancak Arapça tercüme bir el yazma nüshasının bulunmasıyla anlaşılabilmiştir. *Tebsiratu'l-'avâm* müellifi kendinden önceki kaynaklardan yararlanmakla birlikte orijinal yaklaşımlara da sahiptir. Müellifinin Şîî oluşu, Farsça olarak kaleme alınan ilk mezhepler tarihi kitaplarından biri olması ve gâli Şîî fırkalara farklı yaklaşımı, eserin dikkat çeken hususiyetlerindedir. Tüm fırkaların iki ana koldan; Ehl-i sünnet ve Şîa'dan neşet ettiğini savunan *Tebsiratu'l-'avâm* müellifi Şîa/İsnââşeriye mezhebini hak ve kurtuluşa eren tek fırka ilan ederek diğer mezheplere nispet ettiği birtakım görüşler nedeniyle onların sapkın, yoldan çıkmış ve sonradan türeme bidatler olduğunu ileri sürmektedir. Alanın uzmanları eserin yazıldığı dönemi ve müellifin yetiştiği ortamı tespit etmenin eser hakkında sağlıklı sonuçlara ulaşma imkânı sağladığını ifade etmişlerdir. Ülkemizde mezkûr eserle ilgili literatürün yeterli olmaması ve yeni bilgilerin ortaya çıkması konuyu ele almamızda önemli bir etken olmuştur. Bu makalede *Tebsiratu'l-'avâm*'ın elimizde olan iki farklı neşri ve Arapça çevirisinin bir el yazma nüshası karşılaştırılarak hem eser hakkında hem de günümüze kadar tartışmalı olan müellifi ve yaşadığı siyasî ortam hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca eser, fırkaların tasnifi ve muhteva açısından değerlendirilmiş, kendisi de Şîî olan müellifin diğer Şîî fırkalara yaklaşımı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cemâleddin Muhammed Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, Şîa, İsnââşeriyye, Makâlât.

Abstract

One of the first works on the history of Islamic sects, penned in Persian by an author who adhered to the Twelver Shiite (Imâmiyya/Ithnâ 'ashariyya) creed is "Tabsirah al-'Awâm fî Ma'rifah al-Makâlât al-An'âm". Written in the Hijri seventh century in 630/1232, *Tabsirah al-'Awâm* could be listed among the historical writings on the classical era of Islamic sects. There have been mostly speculations about the identity of the author until recently. Shortly after being written, it was translated into Arabic in 658/1260. When a hand-written copy in Arabic was found, it was discovered that the author is actually Jamâluddîn Muhammad Râzî. While benefiting from previous resources, the author of the *Tabsirah al-'Awâm* has an authentic approach, as well. Being written by a Shiite author, being one of the first Persian books on the history of Islamic sects and its different approach to branches of the Gâli Shiite creeds, are among the remarkable characteristics of the work. Advocating that all the sects originated from the two main branches, Ahl as-Sunnah and Shia, the author of the *Tabsirah al-'Awâm*, declaring the Twelver Shia the only party attaining the truth and salvation, proclaims that the other sects are perverted, astray and later derived bid'ah, based on some views he attributes to them. Experts state that determining the work's period and the environment in which the author grew up contributes to better results about the work. The insufficiency of the literature in our country and the emergence of some new details about the aforementioned work have been important factors in our consideration

of the subject. In this paper, two different publications of *Tabsirah al-'Awām* and a manuscript copy of the Arabic translation have been compared and some insight have been provided on the work itself, as well as its so far controversial author and the geography. It evaluates the work in terms of its content and classification of different branches of Shi'ism, and also deals with how the author, being a Shiite himself, approaches the other branches of the Shiite creed.

Key Words: Jamāluddīn Muhammad Rāzī, *Tabsirah al-'Awām*, Shi'ism, Twelver Shi'ism, Heresiographers.

Giriş

İslâm mezhepleri tarihi alanında yazılmış klasik eserler çoğunlukla Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bu alanda az sayıda Farsça yazılmış eserler de vardır. Bunlardan birisi de *Tebisiratu'l-'avâm fi ma'rifeti makâlâti'l-enâm* isimli eserdir.¹ Eser yazıldıktan kısa süre sonra Arapça'ya da tercüme edilmiştir. Şimdiye kadar Seyyid Murtezâ b. Dâî Hasan-ı Râzî'ye nispet edilen eserin yeni bulgular ışığında gerçek müellifinin kimliği tespit edilebilmiştir. Arapça Tercümenin günümüze ulaşan yazma nüshasının sonunda Farsça aslını yazan müellifin ismi, telif tarihi ve yeri açıkça belirtilmiştir. Buna göre eserin müellifi Cemâleddin Muhammed b. Hüseyin b. Hasan Râzî Âbî'dir. Kitabın yazımı 10 Şaban 630/22 Mayıs 1232 Cuma günü Şiraz'da tamamlanmıştır. el-Hüseyin b. Ali el-Batîti kitabı Farsçadan Arapçaya tercüme etmiştir. Tercüme 10 Recep 658/21 Haziran 1260 tarihinden Esterabad'da tamamlanmıştır.²

Bu çalışmada *Tebisiratu'l-'avâm*, İslâm mezhepleri tarihi alanında klasik bir kaynak olması açısından incelenmiş, müellifi, yazıldığı tarih, yazma halindeki nüshaları, fırkaları tasnifi ve özellikle müellifin Şîî fırkalara yaklaşımı hakkında bilgiler verilmiştir.

Türkiye'de yeni yapılan çalışmalarda ise *Tebisiratu'l-'avâm*'ın müellifi ve yazıldığı tarih ile ilgili mevcut iddialar yeniden gündeme getirilmiş, mezkûr eserin ilk tahkikini yapan Abbas İkbâl Aştiyanî'nin (öl. 1956) mukaddime bölümünde verdiği bilgiler esas alınmıştır.³ Ancak yeni yapılan araştırmalar ışığında ortaya çıkan bulgularla konunun tekrar ele alınması gerekmektedir.

¹ *Tebisiratu'l-'avâm* İslâm mezhepleri tarihi alanında günümüzde de çokça başvurulan klasik bir kaynaktır. Bu eserin elimizde biri 1934 diğeri 2017 yılında yayınlanmış olan iki tahkiki bulunmaktadır. Biz bu çalışmamızda *Tebisiratu'l-'avâm*'ın Abbas İkbâl Aştiyanî tarafından hazırlanan ve ilk baskısı 1934 (HŞ 1313) tarihinde Tahran'da yayınlanmış olan matbu nüshasını esas aldık. Bk. Seyyid Murteza b. Dâî Hasan-ı Râzî, *Tebisiratu'l-'avâm fi marifet-i makâlâti'l-enâm*, thk. Abbas İkbâl Aştiyanî, (Tahran: Esatir, HŞ 1383/2004)

² Cemalüddin Muhammed b. el-Huseyn b. Hasan er-Râzî el-Âbî, (*Muarrabu*) *Tebisiratu'l-'avâm fi ma'rifeti'l-makâlâti'l-enâm*, (Tahran: Kitabhane u Merkezi Esnâd-ı Meclis Şurây-ı İslâmî, 1256), 175a.

³ Sürmeli, *Tebisiratu'l-'avâm*'ı fırka tasnifi yönünden ele almış ve eserde mezheplerin tasnifine yönelik ayrıntılı bilgiler vermiştir. Söz konusu makalenin ana meselesi eserdeki fırkaların nasıl tasnif edildiği sorusu olduğundan müellifin tespitine yönelik tartışmalara girilmemiş olabilir. Bk. Zeynep Alimoğlu Sürmeli, "İbn Dâî Er-Râzî'nin *Tebisiratu'l-'Avâm Fî Ma'rifeti Mekâlâti'l-Enâm* Adlı Eserinde İslâm Mezheplerinin Tasnifi", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, (2017), 293-306.

1. Tebsiratu'l-'avâm fî ma'rifet-i makâlâtî'l-enâm

1.1. Tebsiratu'l-'avâmın Telif Tarihi ve Yazarı

Tebsiratu'l-'avâmın ilk tahkikini yapan Abbas İkbâl kitabın mukaddimesinde metinden yola çıkarak eserin yazıldığı dönemi ve müellifi tespit etmeye çalışmıştır. Abbas İkbâl burada eserin yazıldığı döneme dair bazı tespitler yapsa da kesin bir sonuca ulaşamadığını ifade eder.⁴ Ayrıca Abbas İkbâl, bazı yazma nüshaların haşiyelerinde, metin dışında “Seyyid Murtazâ b. Dâî Hasan-ı Râzî” isminin not edilmiş olmasından yola çıkarak *Tebsiratu'l-'avâmı* hakkında herhangi bir bilgi bulamadığı bu isme nispet etmiştir. Yeni yapılan bazı yayınlarda Abbas İkbâl'in mukaddimesinde eserin müellif ve telif tarihi hakkında verdiği bu bilgiler tekrarlanmaktadır.⁵

Ayetullah el-Uzma Şobeyri Zencânî de *Tebsiratu'l-'avâm* hakkında bir makale kaleme almış ve burada eserin hicrî 7. yahut 8. yüzyılın başlarında yazılmış olabileceğini iddia etmiştir. Eserin Seyyid Murtazâ Râzî ismine nispetini de öncelikle rical kitaplarında doğum ve ölümüyle ilgili bir bilgiye rastlamamış olması ve diğer bazı nedenlerden ötürü kabul etmez.⁶

Resul Caferiyan ise *Tebsiratu'l-'avâmın* Arapça tercüme bir el yazma nüshasının bulunmasıyla birlikte eserin müellifi, yazım tarihi ve yazıldığı yer hakkında netleşen bilgileri içeren makalesiyle yeni bilgiler vermiştir. Caferiyan, makalesinde öncelikle *Tebsiratu'l-'avâm* müellifinin kim olduğu hakkındaki tartışmaların çok eskiye dayandığını ifade etmiştir.⁷ Örneğin Mirza Abdullah İsfahanî Efendi'nin (öl. 1130/1717) *Riyâzü'l-Ulemâ* adlı eserinde aktardığına göre *Tebsiratu'l-'avâm*, *Ruhu'l-Cenân* tefsiri yazarı Ebu'l-Futuh Râzî'ye (öl. 556/1161) nispet edilmiştir.⁸

Tebsiratu'l-'avâmın Arapça tercüme bir el yazma nüshasının bulunmasıyla eserin müellifi ve yazım tarihi netlik kazanmıştır. Bu nüsha İran Meclisi Kütüphanesi'nde 1256 numarayla kayıtlıdır ve burada verilen bilgiye göre Cemâleddin Muhammed b. Hüseyin b. Hasan Râzî Âbî 10 Şaban 630/22 Mayıs 1232 Cuma günü Şiraz'da kitabı yazmayı tamamlamıştır. Kitap, el-Hüseyin b. Ali el-Batîfî tarafından Farsçadan Arapçaya tercüme edilmiş, tercüme 10 Recep 658/21 Haziran 1260 tarihinde Esterabad'da tamamlanmıştır.⁹

⁴ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 1-3.

⁵ Sürmeli, “İbn Dâî Er-Râzî'nin Tebsiratu'l-'Avâm Fî Ma'rifeti Mekâlâtî'l-Enâm Adlı Eserinde İslâm Mezheplerinin Tasnifi”, 293-306.

⁶ Ayetullah el-Uzma Şobeyri Zencânî, *Cor'ey-i ez Derya* (Tahran: Muessey-i Kitab Şinasiy-i Şie, HŞ 1389/2011) 1/19-34.

⁷ Resul Caferiyan, “Kenkaşi der ceryani tefekkürü Şie der İran nime evveli karn-i heftom/Âsâr u efkâr-ı Muhammed bin Hüseyin bin Hasan Râzî Âbî”, *Şie Pejühi Dergisi* 1/2 (Bahar HŞ 1394/2015) 5-37.

⁸ Mirza Abdullah İsfahanî Efendi, *Riyâzü'l-Ulemâ ve Hiyâzü'l-Fuzelâ*, thk. Mahmud Meraşî ve Ahmed Hüseyinî (Kum: el-Hayyam, h. 1401) 2/160, 3/380.

⁹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm* (1256), 175a. Mütercim kitabın müellifi ve kendi tercümesi hakkında şu bilgileri not düşmektedir:

Batîfî, Arapça tercüme-yi Bağdat'ın Moğol istilasına uğramasından (656/1258) iki yıl sonra yapmıştır. Bu tercümede Batîfî kitabın sonuna yeni bir bölüm eklemiş ve Moğol istilası ile yaşadığı döneme dair bilgiler vermiştir.¹⁰ Bu bölüm Resul Caferiyan tarafından müstakil olarak yayınlanmıştır.¹¹

Mukaddes el-Erdebîlî (öl. 993/1585) *Hadîkatü's-Şîa* adlı Farsça eserinde *Tebsiratu'l-'avâmın* Arapça tercümesinin adını *Kitabu'l-Fusûli't-tâmme* olarak zikredip¹² ondan nakilde bulunmaktadır.¹³

Râzî, İranlı İmâmiyye/İsnâaşeriyye mezhebinden ve az bilinen bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Murtaşâ Râzî lakabıyla meşhur olan Râzî hakkında rical kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. *Tebsiratu'l-'avâmın* bir Arapça tercüme el yazma nüshasının ortaya çıkmasıyla hem müellif hem de eserin yazıldığı tarihe ulaşmamız mümkün olmuştur. Bu bilgilerden hareketle müellifin Şiraz'da yaşadığı 630/1233 yılında eser telif edecek yaşta olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserine sonradan yazdığı kitaplarında yapılan atıflarından anlaşıldığı üzere bu tarihten sonra yaşamış ve başka eserler de telif etmiştir.¹⁴ Müellifin ölüm tarihini tespit imkânı olmamıştır.

1.2. Eserin Yazıldığı Dönemde Bölgenin Siyasî ve Dînî Durumu

Bugünkü İran'ın güneyinde yer alan Fars ilinin merkez şehri olan Şiraz'da *Tebsiratu'l-'avâmın* yazıldığı 630/1232 yılında Salgurlular hâkimdi. Salgurlular Devleti'nin (543-685/1148-1286) başında "Atabeg" ünvanıyla Salgurlu Hanedanı'nın bir üyesi bulunurdu. Salgurlular, devlet teşkilatı açısından Selçuklu'nun küçük bir kopyası gibiydi.¹⁵

Tebsiratu'l-'avâm müellifinin yaşadığı dönemde tahtta bulunan Atabeg Ebubekr yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında basiretli davranmış ve kardeşi Tehemten'i Moğol Hükümdarı Ögedey'e (1227-1241) göndererek itaatini bildirmiştir. Bunun karşısında

«إلى ههنا ما وجدنا من كتاب تبصرة العوام بالعجمية بخط مؤلفه الشيخ المحقق المعتقد المنتقد البصير جمال الدين محمد بن الحسين بن حسن الرازي الأبي وهذا حكاية فراغه من الكتاب: تم الكتاب والحمد لله والى الحمد ومستحقه وخالق الخلق ورازقه والصلوة والسلام على سيد الأنبياء والرسل محمد المصطفى خير الخليقة أجمعين وعلى عترته الطيبين الطاهرين فرغ من تحريره بفجرة يوم الجمعة عشرة شهر الله المبارك شعبان عظم الله ميامنه من شهور سنة ثلثين وستمائة ببلدة شيراز الناقل لهذا الكتاب من العجمية إلى العربية وهو المولى الأعظم قدوة المحققين أفضل المتأخرين الحسين بن علي البطيطى الحافظ: لما بلغ إلى ههنا من الكتاب مغرباً له في بلدة استرآباد حماها الله من طوارق الحدثنان ... في العاشر من رجب سنة ثمان وخمسين وستمائة»

¹⁰ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm* (1256), v. 176a-187b.

¹¹ Bk. Hüseyin b. Ali el-Batîfî, *Ahvâlu Mulûki't-Tatâr el-Mogol: Risâletun fî ahvâli el-Mogol mine'l-bidâyeti ilâ sükûti Bağdâd*, thk. Resul Caferiyan (Kum: Neşr-i Muerrih, HŞ 1395/2015).

¹² Mukaddes Erdebîlî, *Hadîkatü's-Şîa*, thk. Sadık Hasanazade, Ali Ekber Zemani Nejad (Kum: Ensariyân, HŞ 1378/H 1420) 750.

¹³ Adem Arıkan, "İsnâaşeriyye'nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları", *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özel-likleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar, 2018), 281.

¹⁴ Müellif, *Nüzhetü'l-kirâm ve bostanu'l-'avâm ve Kifayetü'l-enâm* adlı eserlerinde *Tebsiratu'l-'avâm* atıf yapmıştır. Bk. Muhammed b. Hüseyin Râzî (Müellif-i *Tebsiratu'l-'avâm*), *Nüzhetü'l-kirâm ve bostanu'l-'avâm*, thk. Muhammed Şirvânî, (Tahran: Kitabhâne-i Merkezî ve Edebiyât Dânişgâh-i Tahran, HŞ 1361/1982) 1/388.; Muhammed b. Hüseyin b. Hasan Râzî, *Kifayetü'l-enâm*, thk. Resul Caferiyan, (Tahran: İlm, HŞ 1394/2015) 53.

¹⁵ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 125.

Ögedey Han, itaatinden memnun olduğu Atabeg Ebubekr'e "Kutlug Hân" lakabını vermiş ve Fars'ın idaresini tekrar ona bırakmıştır. Atabeg Ebubekr'in bu siyaseti sayesinde Moğol taarruzundan uzun süre kendini koruyan bu bölge ilim adamlarının ve edebî şahsiyetlerin sığınağı haline gelmiştir.¹⁶

Moğol saldırılarından sonra birçok âlim Şiraz'a sığınmıştır. Şehirdeki ilmî ve edebî ortamlar gelen âlimler sayesinde hayli hareketlenmiş, medreseler de kalabalıklaşmıştır. Bu dönemde Şiraz'da birçok ilim adamı yetişmiştir.¹⁷

Safevilerin 909/1503 yılında Şiraz'ı ele geçirdiği tarihe kadar burada yaşayan bölge halkının Sünnî olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Hamdullah el-Müstevfî'nin (öl. 740/1340) verdiği bilgilere göre Şiraz halkı çoğunlukla Şâfiî mezhebine tabi Ehl-i sünnet bir toplumdur. Ayrıca şehirde azınlık bir Hanefî ve Şîî topluluğu da bulunmaktadır.¹⁸

Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*da (14. Bab: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten Mâlik ve Şâfiî) Şiraz şehrinde söz etmektedir. Şâfiî ve tabîlerini altı grup olarak ele alırken bu alt fırkaların birincisinin Müşebbihe itikadına sahip olduğunu, teşbihte aşırı gittiklerini söyledikten sonra bu inanca sahip bölge halklarını Hemedan, Kere, Burucerd, İsfahan, Yezd, Herat, Selmas ve Şiraz ahalisi olarak zikreder.¹⁹

1.3. *Tebsiratu'l-'avâmın Yazma ve Diğer Matbu Nüshaları*

Tebsiratu'l-'avâmın birçok el yazması günümüze ulaşmıştır. Resul Caferiyan elimize ulaşan en eski el yazma nüshanın üzerinde 13 Muharrem 716 tarihinin bulunduğu ifade eder.²⁰ Eldeki bu nüshanın mukaddimesinde de müellifin ismi yoktur; ancak ilk varakının üst kısmına bir kısmı silinmiş olarak kırmızı renkli bir yazıyla eser Seyyid Murtazâ b. Dâî Râzî'ye nispet edilmiştir.²¹

Cafer Vâizî ise *Tebsiratu'l-'avâmın* 2017 yılında yaptığı yeni neşrinde eserin İran kütüphanelerindeki el yazma eser fihristlerinde bulunan 73 adet nüsha hakkında bilgi verir. Burada yer alan bilgilere göre yazma nüshalar çoğunlukla kitabın tamamını barındırmayıp belli bölümlerini içermektedir. Bazı nüshalarda müellifin adı Alemü'l-Hüdâ lakaplı Murtazâ olarak geçmektedir.²²

¹⁶ Şerefüddîn Abdullâh b. Fazlillâh Şirâzî, *Tahrîr-i tarih-i Vassaf*, thk. Abdulmuhammed Âyetî, (Tahran: İntişarat-i Bunyad-i Ferhen-i İnan, HŞ 1346/1967) 91; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 87-88.

¹⁷ Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, 140.

¹⁸ Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî, *Nüzhâtü'l-Kulûb*, thk. Muhammed Debir Sîyâkî (Kazvin: Hadis-i İmruz, HŞ 1381/2002) 138.

¹⁹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 98.

²⁰ Resul Caferiyan, "Kenkaşi der ceryani tefekkürü Şie der İnan nime evveli karn-i heftom", 11.

²¹ Murtaza b. Dâî Hasan-i Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm fi ma'rifeti'l-makâlâti'l-enâm*, (Tahran: Kitabhane u Merkezi Esnad-ı Meclis Şurây-ı İslâmî, 10474), v. 1a. ifade şöyle kaydedilmiştir: «این کتاب عزیز از موالات سید جلیل سید مرتضی بن الرازیست...» Resul Caferiyan, "Kenkaşi der ceryani tefekkürü Şie der İnan nime evveli karn-i heftom", 11-12.

²² Cemaleddin Murtazâ Mulakkab be Alemülhüdâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Hasan-ı Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm fi marifet-i makâlâti'l-enâm*, thk. Cafer Vâizî, (Tahran: Sohen, HŞ 1396/2017), 19.

*Tebisiratu'l-'avâm*ın telifinden 28 yıl gibi kısa bir süre sonra (658/1260) Hüseyin b. Ali el-Batîfî tarafından Arapça'ya tercüme edilen eserin bir yazma nüshası günümüze kadar ulaşmış ve İran Meclisi Kütüphanesi'nde 1256 numarayla kayıt altına alınmıştır. Eserin kütüphane fihristinde istinsah tarihi 898/1492-1493 ve istinsah yeri "Ahmet Ebucânî Fıkıh Medresesi" yazmaktadır. Mezkûr nüsha 188 varaktır.²³

*Tebisiratu'l-'avâm*ın biri 1309/1891'de ve diğeri de 1313/1895 yılında olmak üzere Tahran'da iki kere taş baskısı yapılmıştır. *Tebisiratu'l-'avâm*ın her iki baskısı da Mirza Muhammed Tonekâbonî'nin (öl. 1302/1885) *Kısasü'l-ulemâ* adlı eserinin eki olarak yayınlanmıştır. Abbas İkbâl'in ifadesine göre bu baskı birçok yanlış barındırmaktadır. Abbas İkbâl ayrıca mezkûr eserin 1296/1878 tarihinde Hindistan'ın Lahor kentinde *Kitab-ı Mearifü'l-firkati'n-nâciye ve'n-nariyye* adıyla ve Ebu'l-Kasım Lahorî isminde bir şahsa nispet edilerek diğeri bir taş baskısının daha yapıldığını ifade eder.²⁴

Kitabın günümüzde ise iki ayrı neşri yapılmıştır. İlki Abbas İkbâl'in HŞ 1313/1934 tarihli edisyonudur.²⁵ Diğeri Cafer Vâizî tarafından HŞ 1396/2017 yılında yayınlanan baskısıdır. Eserin Vâizî tarafından yapılan neşrinde Abbas İkbâl'in ulaşamadığı birçok nüshaya ulaşan yazar ayrıntılı dipnotlarla eser daha anlaşılır hale getirilmiştir.²⁶

1.4. Eserin Muhtevası

Klasik İslâm Mezhepleri tarihi kaynakları arasında çok az sayıda Farsça eser bulunmaktadır. Bu eserlerden ilki 485/1092 yılında Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Nimet b. Abdullah Belhî tarafından yazılan *Beyânü'l-Edyân* adlı eserdir.²⁷ *Beyânü'l-Edyân* İslâm mezhepleri hakkında bilgi veren ilk Farsça klasik kaynak eser olmakla birlikte Sünnî bir âlim tarafından kaleme alınmıştır.²⁸ Ancak yine Farsça olarak yazılan *Tebisiratu'l-'avâm* ise Şîî bir âlim tarafından yazılmıştır.

Tebisiratu'l-'avâm genel olarak İslâm fırkaları yanında diğeri dinleri ve felsefi grupları da ele almaktadır. Yirmi altı baptan oluşmaktadır. İlk babında felsefecileri anlatır. İkinci babında Mecûsîler, üçüncü babında Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbîiler ele alınmıştır. Dördüncü baptan itibaren İslâm fırkalarının anlatıldığı eserin on dokuzuncu bâbı Şîî fırkalara ayrılmıştır.

²³ İran Meclisi Arşiv, Müze ve Kütüphanesi Başkanlığı, "Belge Arama" (Erişim, 19 Nisan 2020) https://dlib.ical.ir/faces/search/bibliographic/biblioFullView.jspx?_afPfm=16ubwlq0dj

²⁴ Râzî, *Tebisiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 1-3.

²⁵ Bk. Seyyid Murteza b. Dâî Hasan-ı Râzî, *Tebisiratu'l-'avâm fî marifet-i makâlâti'l-enâm*, thk. Abbas İkbâl Aştıyanî, (Tahran: Esatir, HŞ 1383/2004).

²⁶ Bk. Râzî, *Tebisiratu'l-'avâm*, thk. Cafer Vâizî.

²⁷ Hakkında detaylı bilgi için bakınız: Doğan Kaplan, "Farsça Yazılmış İlk Makalat Eseri: Beyânü'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhili ve İslâmî", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/1 (2013), 45-91.

²⁸ Gömbeyaz, *Beyânü'l-Edyân* yazarı Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Nimet b. Abdullah Belhî'nin mezhebinin tespiti noktasında bazı problemler olduğuna işaret eder. Onun Hz. Hüseyin soyundan geliyor oluşu, eserinde Emir ve Seyyid lakaplarına dikkat çekmesi ve eserdeki Şîî nitelikli diğeri unsurlar nedeniyle aslında İsnââşeri mezhebine mensup olmasının daha makul olduğunu ifade eder. Bk. Kadir Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 232-234.

Bu eserde müellif aslında İslâm mezhepleri ve diğer dinleri ele alıp değerlendirmeyi hedeflese de eserinde daha çok İsnâaşeriyye Şîasını diğer mezheplere karşı savunma yoluna gitmiştir. Bu özelliğiyle *Tebşiratu'l-'avâm*, mezhepleri tanıtmakla birlikte tartışılan kelâmî görüşlerin de yer aldığı bir kitap olmuştur.

Eserde zikredilen fırkalar diğer klasik eserlerde de olan fırkalardır. Ancak diğer klasik kaynaklarda çoğunlukla yer verilmeyen Sûfîler'e *Tebşiratu'l-'avâm*da özel bir bölüm ayrılmıştır. Yazarın eleştirilerine hedef olan bu grup kitabın onaltıncı babında anlatılır.²⁹ Burada Sûfîler altı fırkaya ayrılmıştır. Bu altı fırkanın ilki olarak Hallâc-ı Mansûr'u zikreden müellif onun ilahlık iddiasında bulunduğunu, sihirbaz olduğunu ve bu alanda yetenekli olduğunu ifade eder.³⁰ Müellif hemen ardından gelen on yedinci babı ise sûfî büyüklerinin sözlerini nakleden Kuşeyrî ve *er-Risâle*'sine tahsis etmiştir.³¹

Müellif, İslâm fırkalarını İftirak hadisini³² merkeze alarak Fırka-i Naciye ve diğer sapkın fırkalar çerçevesinde ele almıştır.³³ Yirmi altı baptan oluşan *Tebşiratu'l-'avâm*da yer alan bab başlıkları aşağıdaki gibidir:

1. Bab: Felsefeciler
2. Bab: Mecûsîler
3. Bab: Bazı Yahudilerin, Hıristiyanların ve Sâbiîlerin Görüşleri
4. Bab: İslâmî Görüşlerin ve Fırkaların Aslı Hakkında
5. Bab: Hâricîler
6. Bab: Mu'tezile
7. Bab: Cehm b. Safvân
8. Bab: Mürcie
9. Bab: Neccâriyye
10. Bab: Kerrâmiyye
11. Bab: Müşebbihe ve Mücessime
12. Bab: Tenâsühiyye
13. Bab: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten Dâvûdiyye, Ebû Hanîfe
14. Bab: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten Mâlik ve Şâfî
15. Bab: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten İbn Küllâb ve Ebu'l-Hasan Eş'arî

²⁹ Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 122-133.

³⁰ Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 122.

³¹ Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 134-141.

³² İftirak hadisi hakkında bk. Muhammet Emin Eren, *Hadis Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Kuramer, 2017) 23; a.mlf., "Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar", *İslâmî Araştırmalar* 29/2 (2018), 331-347.

³³ Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 28.

16. Bab: Sûfîler
17. Bab: Kuşeyrî'nin er-Risâle'si Hakkında
18. Bab: Mu'tezile ve Bazı Hâricîlerin Dışında Ehl-i Sünnetten Olduğunu İddia Eden Birtakım Kimselerin Allah Teâlâ, Peygamberler ve Meleklerle İlgili Görüşleri Hakkında
19. Bab: Şîa Olarak Bilinen İkinci Ana Fırka Hakkında
20. Bab: Hangi Fırkanın Hak Olduğunu Anlama Hakkında
21. Bab: İmâmiyye İnancı Hakkında Kısa Bilgi
22. Bab: Fedek Meselesi Hakkında
23. Bab: Ehl-i Sünnet'in İmâmiyye'yi Eleştirirken Kullandığı Birkaç Hadis Hakkında
24. Bab: Emevîlerin Birtakım Rezillikleri Hakkında
25. Bab: Ehl-i-Adl ile Cebriyye Arasındaki Birkaç Mesele Hakkında
26. Bab: İmâmiyye'nin Ayıplandığı Birkaç Mesele Hakkında

1.5. *Tebşiratu'l-'avâmın Üslûbu ve Dili*

Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*da savunmacı bir dil kullanmıştır. Kendi mezhebi İsnâaşeriyyenin görüşlerini savunmuş ve ona yöneltilen eleştirilere cevaplar vermiştir. Eseri Farsça yazmıştır. Müellif eseri Farsça yazmasına sebep olarak da bölgede yaşayan Şii azınlık kitleyi mezhebî açıdan kendi ana dillerinde bilgilendirmek olduğunu kaydetmiştir. Bu durum, kitabın mukaddimesinde şöyle izah edilmiştir:

“Bilesin ki bir müddettir büyük hocalar, âlimler ve diğerleri bu fakirden özet bir mezhepler, dinler ve milletlerin inançlarına dair yazılmış kaynakları toplayarak Farsça bir eser meydana getirilmesini talep etmişti. Ancak hayatın zorlukları buna engel olmuştu. Söz verdiğimiz tarih geçmekte ve onların da esere dair iştiyakı günden güne artmaktaydı. Gücümüz yettiğince özet bir şekilde bazı dinleri ve her kavmin inanç ve akidelerini okuyucuyu sıkmadan zikretmeye başlamak gerekti. Öyle ki okunduğunda doğruyu yanlıştan ayırsın ve bu şekilde Allah'tan tam bir ecir elde etsin. Bu esere *Tebşiratu'l-'avâm fi ma'rifet-i makâlâti'l-enâm* adı verildi ve eser yirmi altı baptan oluştu-
ruldu.”³⁴

Müellifin ifadesine göre *Tebşiratu'l-'avâm*da bazı kelimeler ele alınması eserin herkes tarafından anlaşılmasında güçlük meydana getirmiş ve yazarın muhatap olduğu kitle müelliften daha basit bir eser yazmasını istemiştir. Bunun üzerine Râzî, *Nüzhetu'l-kiram ve bostanu'l-'avâm* isimli yeni bir eser yazarak burada *Tebşiratu'l-'avâma*

³⁴ Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 1-2.

atıfta bulunmuştur.³⁵ *Tebsiratu'l-'avâm* yazarı bu durumu *Nüzhetu'l-kirâm*'da şöyle anlatır:

“Bilesin ki, *Tebsiratu'l-'avâm* okuyan dostlarımızdan bir kısmı eseri Farsça yazmamıza rağmen bazı bölümlerini anlamakta zorlanmışlar. Yine Farsça olarak, içinde hikâyelerin de bulunduğu anlamaları daha kolay başka bir eser kaleme almamı rica ettiler. Biz de musanniflerin kitaplarında bulunan her mevzu hakkında seçim yaparak Farsça'ya tercüme ettik. Böylece anlayışlarına uygun ve istifade edebilecekleri bir eser meydana gelsin ki mütercime Allah'tan rahmet dilesinler. Kitabın adını da '*Nüzhetu'l-kirâm ve bostânu'l-'avâm* koyduk.”³⁶

Araştırmamızda zorluk çektiğimiz noktaları ifade etmemiz gerekirse bunların en başına yazım dilinin ağır ve anlaşılma zorluğunu koymamız gerekir. Tecrübemize binaen klasik bir metin olan *Tebsiratu'l-'avâmı* anlamının Farsça tarihi metinlere aşinalık ve İslâm mezheplerine yönelik uzmanlık gerektirdiğini söyleyebiliriz.

1.6. *Tebsiratu'l-'avâmın* Kaynakları

*Tebsiratu'l-'avâm*da atıflara bakıldığında müellifin çok çeşitli kaynaklara sahip olduğu anlaşılmalıdır. Müellif, görüşlerine atıfta bulunduğu kişilerin birçok yerde eserlerini de zikretmektedir. Bu eserler arasında günümüze ulaşmayanlar da vardır. Ayrıca bazı atıf yapılan görüşlerin, adı geçen eserlerde bulunmadığı durumlar da olabilmektedir.³⁷ Râzî'nin kaynak kullanımındaki diğer bir problem de “*kitabında diyor ki...*” ifadesini kullanması ve referans gösterdiği kitabın ismini zikretmemesidir. Kitap ismi zikretmemesi verilen bilgileri kontrol etmeyi güçleştirmektedir.³⁸ Râzî'nin klasik mezhepler tarihi kaynaklarından Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) *Makâlâtü'l-*

³⁵ Muhammed b. Hüseyin Râzî (Müellif-i *Tebsiratu'l-'avâm*), *Nüzhetu'l-kirâm ve bostânu'l-'avâm*, thk. Muhammed Şirvânî, (Tahran: Kitabhâne-i Merkezi ve Edebiyât Dânişgâh-i Tahran, HŞ 1361/1982) 1/388.

³⁶ Râzî, *Nüzhetü'l-Kirâm*, 1/1-2.

³⁷ Örneğin müellif eserinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten İbn Küllâb ve Ebu'l-Hasan Eş'arî'nin birtakım görüşlerini ele aldığı on beşinci bapta, Gazzâlî'nin *Kitâbu'l-ledünniyye (er-Risâletü'l-ledünniyye)* geçen bazı ifadeleri yorumlayarak Gazzâlî'nin “Allah'ın malumatı mütenâhidir” «در کتاب لدنی گوید... و هم درین کتاب گوید معلومات خداى» dediğini iddia etmektedir. Gazzâlî'ye atfettiği bu ifade *Tebsiratu'l-'avâmın* iki neşrinde de aynı şekilde geçmektedir. Vâizî'nin tahkikinde ilgili ifadeye düştüğü dipnota göre Râzî'nin burada naklettiği görüş eserin Meşhed'deki yazmasında “Allah'ın mâlumâtı sınırsızdır” şeklinde tam tersi bir ifadeyle geçmektedir. Vâizî'nin tespit ettiği bu nüshadaki bilgi, bir istinsah hatasının da meydana gelmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca Râzî'nin Gazzâlî'ye atfettiği ifadenin mezkûr eserde yer almadığı görülmüştür. Bk. Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniyye*, (*Mecmû'atü Resâ'ili'l-İmâm el-Gazzâlî* içerisinde) thk. İbrahim Emin Muhammed, (Kahire: Mektebetü'l Tefvikiyye, ts.) 239-254. krş. Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 118; Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Cafer Vâizî, 296.

³⁸ Buna bir örnek vermek gerekirse Râzî eserinin onördüncü babında Ahmed b. Hanbel ve görüşlerine de değinerek şu ifadeleri kullanır: “Ahmed b. Hanbel bir kitap yazmıştır. Orada Resûlullah'ın 'Her kim Ali'yi az da olsa düşman bellemezse benden değildir.' Müşebbihe mensupları Ahmed'e 'azdan kastedilen ölçü ne kadardır?' diye sordular. O da 'bir arpa tanesi kadardır' diye cevap verdi.” Râzî, Ahmed b. Hanbel'e ait olduğunu söylediği bu ifadenin hangi kitabında geçtiğini söylemeden doğrudan bu iddiayı okuyucuya aktarmaktadır. İddiasını desteklemek adına bir kitap ismi zikretmemektedir. Bk. Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 106.

İslâmiyyîn, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (öl. 429/1037-38) *el-Fark beyne'l-fırak* ve Şehristânî'nin (öl. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*'inden çokça istifade ettiği gözlemlenmiştir.³⁹

Müellifin ulaşabildiği fırak kaynaklarını geniş alıntılarla kullandığı görülmektedir. Özellikle İmâmiyye fırkası dışında kalan Şîî fırkalar hakkında verdiği bilgilerde Sünnî kaynaklardan yararlandığı görülmüştür. Râzî, Ehl-i sünnet fırkaları söz konusu olduğunda onların birinci el kaynaklarına ulaşabilirken, Şîî fırkalar hakkında bilgi verirken onların kendi kaynaklarına değil, muhalifleri olan Sünnî âlimler tarafından yazılmış bilgilere yer vermiş olması da dikkate değerdir.⁴⁰

2. *Tebşiratu'l-'avâm*da Fırkaların Tasnifi

2.1. *Tebşiratu'l-'avâm*da Fırkaların Genel Tasnifi

Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*ın “İslâmî Görüşlerin ve Fırkaların Aslı Hakkında” adını verdiği dördüncü bapta meşhur iftirak hadisini zikrederek konuya başlar. Bu hadis, eserde “Peygamber Aleyhisselam buyurdu ki: Yahudiler Musa'dan sonra yetmiş bir fırkaya bölündüler ve benim ümmetim de yetmiş üç fırka olacaktır. Kurtuluşa eren bir fırka hariç cümlesi helak olacaktır.” şeklinde zikredilmektedir.⁴¹ Müellif mezhepleri tasnifinde Hz. Peygamber'den rivayet edilen bu hadisi esas aldığı ifade etmiş ve fırkaları “fırka-i nâciye ve diğer sapkın fırkalar” çerçevesinde değerlendirmiştir.⁴² Her ne kadar yetmiş üç fırka hadisini tasnifinde merkeze almış olsa da Râzî, eserinde ele aldığı fırkalar sayıldığında bu sayının yetmiş üçten fazla çıkabileceğini kabul eder. Bununla birlikte fazla çıkan fırkaların da bu yetmiş üç fırka içine dahil olduğunu söyler. Çünkü ona göre aynı fırka

³⁹ Klasik mezhepler tarihi kaynaklarından Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eserinde anlatılan Sebeiyye fırkası ile *Tebşiratu'l-'avâm*'daki bilgilerin çok benzer olduğu görülmektedir. krş. Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 167-168; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman el-Hişt (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.) 205-207. *el-Fark beyne'l-fırak*'ın *Tebşiratu'l-'avâm*ın başka yerlerinde de kaynak olarak kullanıldığı *Tebşiratu'l-'avâm* muhakkikleri Abbas İkbâl ve Cafer Vâizî tarafından da tespit edilmiştir. Vâizî'ye göre özellikle altıncı bapta Mu'tezile ile ilgili bilgilerin çoğu *el-Fark*'tan tercüme edilerek alıntılanmıştır. Bk. Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Cafer Vâizî, 73-74.

⁴⁰ Örneğin *Tebşiratu'l-'avâm* müellifi Hişamiyye fırkası için Eş'ârî'nin adını vererek onun *Makâlât*'ındaki bilgileri alıntılanmaktadır. Burada Eş'ârî'nin zikrettiği Mutezilî âlimlerden Ebü'l Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849) ve Câhız'ın (öl. 255/869) konuyla ilgili ifadelerini Râzî de nakletmektedir. krş. Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev: Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, (İstanbul: Kbalcı, 2015) 61; Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 171-172.

⁴¹ Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 28. Burada dikkati çeken husus hadisin meşhur versiyonlarında Hristiyanların da yetmiş iki fırkaya ayrıldıkları ifade edilirken eserin Abbas İkbâl tahkikinde müellifin Hristiyanlarla ilgili bölümü zikretmediği görülmektedir. Cafer Vâizî'nin yeni yayımlanmış olduğu tahkikinde buradaki Hristiyanlarla ilgili bölüm bulunmaktadır. Bk. Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Cafer Vâizî, 135. Ayrıca eserin günümüze ulaşan yazma arapça nüshasında ise mütercim el-Batîfî hadisi bilinen şekilde yani Hristiyanların da yetmiş iki fırkaya ayrıldıkları bilgisine yer verdiği görülmektedir. Bk. Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm* (1256), v. 25a.

⁴² Râzî, *Tebşiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 28.

içinde olan ancak farklı görüşler ileri süren kimseleri de birer fırkaymış gibi ele alması bu sayıyı tutturamamasına neden olmuştur.⁴³

Müellife göre bütün fırka mensupları kendi fırkalarını kurtuluşa eren fırka olarak kabul etmektedir. Diğer fırkalara uyanlar ise onlara göre sapkın ve yoldan çıkmış kimselerdir. Râzî bu sıkıntılı durumu yorumlayarak diğer fırka mensuplarının da belli şartlara uyduğu takdirde, İslâm dairesi içinde kalacağını, kelime-i şehâdet getiren, Allah'a ve Peygamber'e iman edip şeriatın esaslarını ikrar eden bir kimsenin ümmetin icmâsıyla malı, canı, evlatları ve kadınlarını güvence altına aldığını söyler. Ayrıca bu kimse öldüğünde cenazesinin İslâmî usullere göre muamele görmesinin ve Müslüman mezarlığına gömülmesinin vacip olduğunu kaydeder. *Tebsiratu'l-'avâm* yazarı bu konuda icmâya aykırı görüş ifade eden taassup sahibi ve dinsiz olmakla itham eder.⁴⁴

Tebsiratu'l-'avâm müellifi yine bu bölümünde tüm İslâm fırkalarının aslında iki ana fırkadan oluştuğunu söyler. Buna göre ana fırkanın birincisi *Ehl-i sünnet ve'l-cemâat* ikincisi ise *Şîâdir*.⁴⁵ Diğer fırkalar bu ikisinden neşet etmiştir. Mezheplerin isimlendirilmesiyle özel olarak ilgilenmektedir. Nitekim iki ana grup olarak Ehl-i sünnet ve Şîâ için isimlendirmede karşıtlarının ve taraftarlarının övgü yahut yergi içeren farklı isimler kullandığını ifade etmektedir.⁴⁶ Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'i imam kabul edenlerin teşkil ettiği grubu *Ehl-i sünnet ve'l-cemâat* olarak adlandırır. Bu fırka karşıtlarının ise onları zemmetmek için *Nevâsıb* ismini kullandığını söyler. İkinci ana fırka ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'yi imam kabul edenlerdir. Bunlar kendilerini *Şîâ* yahut *Ehl-i iman* olarak adlandırır. Muhalifleri ise onları *Revâfiz* olarak isimlendirir.⁴⁷

Müellife göre karşıt görüşün bu isimlendirmeleri yergi içerdiğinden her fırka bu yergi içeren ismi kendine göre yorumlar. Ehl-i sünnet mensupları *nevâsıb* ismi için "Eğer bir imam tayin ettiğimiz için bize bunu diyorsanız bu bizim nezdimizde yerilecek değil bilakis övünülecek bir şeydir. Eğer kastınız Ehl-i beyt'e düşmanlık ortaya koyduğumuzu ima ise bu batıldır, biz Ehl-i beyt'e karşı bir düşmanlık beslemedik" derler. Râzî, buna cevaben Ehl-i sünnet'in Hz. Ebû Bekir'i imam kabul etmesini Hz. Ali'nin hakkını heder etmek ve dolayısıyla bunun da Ehl-i beyt'e düşmanlık anlamına geldiğini iddia eder. Bu anlamda birinin hakkının gasp edilmesinde gasba yardım eden kimsenin de zulme ortak olduğunu ve dolayısıyla Hz. Ali'nin hakkı olan hilafetin Hz. Ebû Bekir'e verilmesinin Hz. Ali'nin imamet hakkının gasbı anlamına geldiğini ve bu yönüyle Ehl-i sünnet'in bu suç ortak olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Râzî'ye göre imametın seçimle olması ve Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir'in imam seçilmesinin de dini meşruiyeti Ehl-i sünnet tarafından sağlam bir şekilde ortaya konulamamıştır. Yine Emevîlerin Ehl-i beyt'e yaptıkları zulümler dolayısıyla Ehl-i sünnet'in Emevî yöneticilerine lanet edilmesine

⁴³ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 38.

⁴⁴ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 28.

⁴⁵ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 28, 38.

⁴⁶ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 28.

⁴⁷ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 28.

karşı olmasını da buna delil olarak göstermektedir. Râzî'ye göre Emeviler'e lanet eden kimse Ehl-i sünnet tarafından tekfir edilmektedir.⁴⁸

Râzî'ye göre *râfıza* isimlendirmesi ise Şîa mensuplarına hasımları tarafından verilmiş bir yergi ifadesidir. Mezkûr kelimenin lügatte terk etmek anlamına geldiğini kaydeder. İstilah olarak ise *râfızî*nin “Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in imametini kabul etmeyip Hz. Ali'nin imam olduğunu kabul eden” anlamına geldiğini söylemektedir. Buradan hareketle kelimeyi “batılı terk eden kimse” olarak yorumlamak ve bu anlamıyla *râfıza* isimlendirmesinin bir yerme ifadesi olarak kabul etmeyip aksine bir övgü ifadesi olduğunu savunmaktadır.⁴⁹ İmâmiyye kaynaklarında ise Râzî'de de görüldüğü üzere bu isimlendirmenin olumlu anlamına işaret edilmektedir. Örneğin *râfızânın* Firavun zamanında Hz. Musa'nın davetini kabul edip Firavun'un ilahlığını reddedenlere verilen bir isim olduğu vurgulanmıştır.⁵⁰

Dördüncü bapta İslâm fırkalarının Ehl-i sünnet ve Şîa olarak iki ana damarın alt kolları olduğunu ifade ettikten sonra beşinci bölümden on sekizinci bölüme kadar Ehl-i sünnet içinde kabul ettiği fırkaları ele alır. Ehl-i sünnet fırkaları anlatmaya beşinci bapta ele aldığı Hâricî fırkalardan başlar. Râzî burada Hariciler'in inancına göre din, iman ve İslâm'ın sadece kendi inandıkları gibi olduğunu ve diğerlerinin inançlarının iman ve İslâm olmayıp belki “istislâm” olduğu görüşünü aktarır. Müellif bu cümleyi aktardıktan sonra doğrudan Hâricî grup ve görüşleri ele almayı önce kendisine göre doğru din, iman ve İslâm'ın ne olduğunu anlatmayı daha uygun görmüş ve daha sonra Hâricî fırka ve görüşlerini anlatmaya geçmiştir.

Râzî, dini on maddede ilgili olduğunu düşündüğü bazı âyet ve hadislerle gönderme yaparak bir iki cümlede çok kısa bir şekilde izah eder. İman konusunda ise şu ifadeleri kullanır:

“Bilesin ki iman; tevhid, adl, nübüvvet ve imamet gibi tasdik edilmesi vacip olan herşeyi tasdik etmektir. Yine cümle enbiya, indirilen kitaplar, melekler, haşr ve neşr, cennet, cehennem, sırat, hesap gibi cümle kıyamet ahvalinin varlığını onaylamak ve ona inanmaktır. İmanın tasdik olduğunun deliliyse; “... ‘Ama biz doğru söyleyen kimseler olsak da sen bize inanmazsın’ dediler.”⁵¹ ayetidir. Yani kişinin inanması ve inanma işi kalbin fiillerindedir. Dolayısıyla her mümin müslümandır ancak bütün müslümanlar mümin değildir. Allah da ayetinde şöyle buyurmaktadır: “Bedeviler ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: Henüz iman kalplerinize girmediğine göre, sadece boyun eğdiniz.”⁵² Bu ayette iki delil vardır. Biri imanın İslâm'ın bir cüzü olduğudur. İkincisi de imanın kalbin fiillerinden biri olduğudur ve kalbin fiili de tasdik ve inanmadır. [Ca'fer] es-Sâdık'a r.a. kişi ne yaptığı zaman imanı kâmil olur diye sordular. O da “Allah'ın dostlarına tevelli ve düşmanlarından da teberrî edip sâdıklarla birlikte olduğunda” diye cevap verdi. Allah da bu minvalde Kur'an'da

⁴⁸ Râzî, *Tebşiratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 29-30.

⁴⁹ Râzî, *Tebşiratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 32-33.

⁵⁰ Bk. Etan Kohlberg, “İmâmiyye Şîası Geleneğinde “Râfızî” Terimi”, çev. Halil İbrahim Bulut, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 2/2 (08/2004), 117-124.

⁵¹ *Kur'ân Yolu* (Erişim 19 Nisan 2020), Yûsuf 12/17.

⁵² Hucurât 49/14.

şöyle buyuruyor: “*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun (Tevbe 9/119).*”⁵³

Râzî, İslâm konusunda ise şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Resûlullah'ın; *Ben insanlarla, la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Kim, la ilahe illallah derse meşru gerekçeler müstesna, canı (nefs) ve malı koruma altındadır, dediği gibi itaatini ister gönül rızasıyla isterse de kerih görerek izhar etmektir. İslâm öz ve hakiki olan dindir ve Allah'ın da Kur'an'da buyurduğu gibi; Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır (Âl-i İmrân Sûresi 3/19).*”⁵⁴

Müellif tam bu noktada Hz. Ali'ye muhalefeti de İslâm ve iman açısından ele alarak şöyle söylemektedir: “Emîrül-mü'minîn Ali bunun için kendisine muhalefet edenler hakkında ‘Allah'a and olsun ki o kavim hakiki anlamda Müslüman olmadı yalnız kendilerini Müslüman sanmaktalar, hâlbuki değil’ dedi.”⁵⁵

Bu açıklamalardan sona yazar Hâricîleri; Ezârika, Acâride, Necedât, Sufriyye ve İbâdiyye olmak üzere beş ana fırkaya ayırır.⁵⁶ Haricilerden Acâride'nin ise 20 alt fırkaya ayırdığını, isimlerini verdiği her bir grubun diğerlerini tekfir ettiğini ifade eder.⁵⁷ Bölüm sonunda müellif, tüm Hâricî fırkaların ortak görüşlerini sıralar. Buna göre Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Aişe, Hz. Talha ve Zübeyr, Malik Eşter, Muaviye, Amr b. As ve onların askerleri kâfirdir. Onlardan teberri etmek vaciptir. Ayrıca nikâh esnasında Hz. Ali'den teberri etmeyen de nikâhı batıldır.⁵⁸

Altıncı bapta Mu'tezile'yi ele alır. Burada Mu'tezile'nin alt kollarını kaynak belirtmeden bir kesimin 20 bazılarının da 7 fırka olarak kabul ettiğini, ilk mutezili görüşleri savunanın da Vasil b. Ata olduğunu söyler. Müellif, Mu'tezile'nin sayı olarak verdiği alt fırkaların isimlerini sıralamaz. Bu bölümde Mu'tezile'yi daha çok fırka içinde öne çıkan görüş ve isimler çerçevesinde ele almıştır.⁵⁹

Yedinci bapta Cehm b. Safvan (öl. 128/745-46) ve görüşlerinden bahseder. Cehm'in “bidatları”nın Tirmiz'de ortaya çıktığını ve Emevilerin son döneminde Sâlim (Selm) b. Ahvez el-Mâzinî tarafından öldürüldüğünü kaydeder. Cehm'in tâbiîn döneminde birçok bidati ortaya koyduğunu söyler ve bu bidatlardan kendisine göre “en rezilleri” olan sekizini aktarır.⁶⁰ Müellif, bu bölümde Basra Mu'tezilesi'nin âlimlerinden sayılan Dırâr b. Amr' (öl. 200/815 [?]) ve Abbâd b. Süleymân'ın (öl. 250/864) birtakım görüşlerini bu başlık altında ele alır. Ayrıca Bekir b. Uhtü Abdülvâhid'i (3./9. yüzyıl) ve kendisine nispet edilen Bekriyye'yi de Cehmiyye altında gösterir.⁶¹

⁵³ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 37.

⁵⁴ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 37.

⁵⁵ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 36-37.

⁵⁶ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 38.

⁵⁷ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 40.

⁵⁸ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 46.

⁵⁹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 47-55.

⁶⁰ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 55-57.

⁶¹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 57-58.

Râzî sekizinci bapta Mürcie'yi konu edinir. Bu fırkanın Me'mûn b. Hârûn er-Reşîd (öl. 218/833) zamanında ortaya çıktığını ve Yûnusiyye, Ğassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye, Mer'siyye olarak beş alt fırka olduğunu zikreder. Bu bölümde Gaylâniyye'yi de Mürcie'den sayarak Gaylâniyye'nin iman ve marifetullah hakkındaki görüşünü aktarır. Gaylâniyye'yi Mürcie altında değerlendirme sebebi bu fırkanın iman anlayışı olabilir. Burada Gaylâniyye'nin görüşü şöyle aktarılır: "Mürcie'den Gaylâniyye derki: İlk marifet zaruridir ve iman; Allah'a karşı ikinci marifet, onun dostluğu ve resullerin Allah'ın katından getirdiği her şeye karşı boyun eğme ve ikrardır."⁶²

Dokuzuncu bapta Neccâriyye işlenir. Neccâr'ın görüşlerinin de Me'mûn zamanda ortaya çıktığını bu fırkanın Burġûsiyye, Za'ferâniyye, Müstedrike olmak üzere üç alt fırka olduğunu kaydeder. Râzî'ye göre bu fırka mensupları Allah'ın sıfatları konusunda Mu'tezile ile; fiiller, kesb ve istitaatın fiille birlikte olduğu konusunda da Mücebbire ile hemfikirdirler. Ayrıca Rü'yetullah'ı da reddederler.⁶³

Onuncu bapta tek fırka olarak ele aldığı Kerrâmiyye'nin görüşlerini on sayfa gibi uzun bir bölümde anlatmıştır. Kerrâmiyye'nin kurucusunun aslen Sistanlı olan Ebu Abdullah b. Kerrâm olduğunu belirtirerek bu fırkanın Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir (öl. 230/844) zamanında Nişabur'da zuhur ettiğini söyler. Bu fırkayla ilgili *es-Sevâdü'l-a'zâm*da da yer verildiği görülen ve Abdullah b. Ömer kanalıyla Hz. Peygamber'e dayandırılan bir rivayete yer verir.⁶⁴ Râzî, Kerrâmiyye'ye dair verdiği bilgilerin çoğunu ismini de eserinde zikrederek Şâfiî Kadı Ebu Cafer Muhammed b. İshak ez-Zevzenî'ye (öl. 463/1071) dayandırır. Daha önce Râzî'nin mensubu olduğu Şiraz halkının çoğunlukla Şâfiî mezhebine tabi Ehl-i sünnet bir toplum olduğunu ifade etmiştik. Bu durum Râzî'nin Kerrâmiyye'ye dair nakillerde neden sıklıkla Şâfiî Kadı Zevzenî'ye atıf yaptığını açıklama husunda önemli bir veridir.

⁶² Râzî, *Tebşiratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 61.

⁶³ Râzî, *Tebşiratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 73.

⁶⁴ Bu rivayete göre Hz. Peygamber ümmeti arasından bir kavmin kendisinden 250 yıl sonra zuhur edeceğini, onların gündüzü oruç geceyi namazla geçireceğini ancak bunu halka riya olarak yapacaklarını, elbiselerinin eski püskü, arzuları karınlarını doyurmak olacağını, yüzleri sarı gönüllerinin kararış olacağını, Allah'ın zatı hakkında cahilce konuşacaklarını, kitabı inkâr edeceklerini, ilmi dünyaya olan tamahkârlıkları için öğreneceklerini haber vermiştir. Ayrıca onları gören kimsenin onlarla ilişkiye girmemesini, cenaze namazlarını kılmamasını, hastalıklarında onları sormamaları gerektiğini söylemiştir. Bu rivayette Abdullah b. Ömer'in onları nasıl tanıyacağını sormuş. Hz. Peygamber de onların zuhurunun Horasan'da olacağını, bu mezhebin asıl kurucusunun da aslen Sicistanlı olacağını, onlara Kerrâmiyye deneceğini, onların Mürcie'nin en kötü fırkası olduğunu ve reislerinin isimlerinin kendi ismi ile çağrıldığını söylemiştir. Rivayetin devamında Hz. Peygamber'in onlara hakkını helal etmediğini çünkü onların dini değiştirdiğini, imanın ikrar, dinin zorunluluk olduğunu söyleyerek sünnetini inkâr ettiği ifade edilir. Nihayetinde bu rivayet. Hz. Peygamber'in Kerrâmiyye'ye üç kere lanet ettiği bilgisiyse sona erer. krş. Râzî, *Tebşiratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 64; Hakîm es-Semerkindî, *Tercüme-i es-Sevâdü'l-A'zam*, thk. Abdülhay Habîbî, (Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, 1392/2014) 186-187. Mezhepler arası ihtilâflarda muhalifini kötüleme amaçlı yahut kendi görüşlerini destekleme gayesiyle Hz. Peygambere dayandırılan hadisler uydurulduğu bilinmektedir. Bazı hadis kaynaklarında yer alan ve kadercileri Mecûsiler'e benzeten rivayetlerde olduğu gibi yukarıda geçen rivayet de bunun bariz bir örneğidir.

Bununla birlikte *Tebsiratu'l-'avâm*da Kerrâmiyye ile ilgili aktarılan bilgiler çok ağır ithamlar içermektedir. Ayrıca müellifin Kerrâmiyye'nin görüşü olarak naklettiği "iman sözdür"⁶⁵ ifadesi nedeniyle Kerrâmiyye ile Mürcie arasında bir bağlantı kurmaması da dikkate değerdir.

On birinci babta Müşebbihe-Mücessime yer alır. Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), İshak b. Râhûye (öl. 238/853), Davud ez-Zâhirî İsfehânî (öl. 270/884) ve Hişâm b. el-Hakem (öl. 179/795) olmak üzere teşbih fikrinin ismi zikredilen bu ulema tarafından ortaya çıkarıldığını beyan eder. Müellif Müşebbihe'nin de kendi zamanında ve öncesinde biri övgü diğeri de yergi olmak üzere iki şekilde isimlendirildiğini ifade eder. Övgü olan lakaba göre kendilerine "*Ehl-i sünnet ve cemaat, Selefi ve Ashâb-ı hadis*" demektedirler. Hasımları ise onları yergi içeren isimler olan "*Müşebbihe, Mücessime, Mücebbire ve Haşeviyye*" şeklinde anar.⁶⁶

Râzî kendi yaşadığı dönemdeki Müşebbihe'yi itikatta tek, fıkhıta yedi gruba ayırarak bunları; Kerrâmiyye'den olup fıkhıta Ebû Hanîfe'ye uyanlar, bir kısım Mâlikîler, bir kısım Şâfiîler, Süfyân Sevrî'ye uyanların tamamı, İshak Râhûye'ye uyanların tamamı, Ahmed b. Hanbel'e uyanların tamamı, Kerrâmiyye'den Ebû Abdullah'a uyanların ekserisi olarak sıralar.⁶⁷

On ikinci bapta Ehl-i tenâsüh'ün görüşleri konu edilir. Felsefecilerin, Mecûsîlerin, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Sâbiîlerin tenâsühe inandıklarını ifade eden müellif tenâsüh düşüncesiyle ilgili birtakım bilgiler verir. İslâm fırkaları içinde de tenâsüh inancına sahip kimseler olduğunu söyler ve Ehl-i tenâsüh'ün bu konuda Kur'an'dan delil getirdikleri ayetlere yer verir. Bu bapta bir fırka ismi zikretmeyen müellif Ahmed b. Hâbit (öl. 232/846) ve Fazl el-Hadesî'nin (öl. 257/870-71) ismini anarak onların bu konuda çok aşırıya gittiklerini ifade eder.⁶⁸

On üçüncü bapta on sekizinci bâba kadar Ehl-i sünnet fırkaları olarak vurguladığı yedi fırka üzerinde durur.⁶⁹ Burada fıkıh mezheplerini esas aldığı, itikadî/kelâmî ve siyasî konularda görüşleriyle öne çıkan mezhepleri bu fıkıh mezhepleriyle ilişkilendirerek tasnif ettiği görülmektedir.

1. Dâvudiyye mezhebinin müellif döneminde müntesibi kalmamıştır.

2. Hanefîler; Mu'tezile, Neccâriyye, Kerrâmiyye, Mürcie ve Cebriyye şeklinde fırkalara ayrılmıştır. Harezmi'de Mu'tezile, Buhara ve Kâşân'da Neccâriyye, Gur ve Sind'de Kerrâmîler vardır. Kûfe ve Bağdâd'ta Mürcie; Horasan, Mâverâünnehir ve Fergana ve

⁶⁵ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 62-63.

⁶⁶ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 75-76.

⁶⁷ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 76.

⁶⁸ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 88.

⁶⁹ Râzî'nin burada verdiği fırka tasnifleri ve mezheplerin yayıldığı bölgelerle ilgili bilgiler Alessandro Bausani tarafından kullanılmıştır. Bk. Alessandro Bausani, "Selçuklu Döneminde Din", çev. Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/ 2 (2007), 442.

Türk beldelerindeki Hanefîler, Cebrîdir. Müellif kader konusunda Allah'ın her şeyi yaratmasını kabul edenlere Cebrî demektedir.⁷⁰ Nitekim İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Cebriyye mezhebine girdiğini ifade etmesi⁷¹ buna işaret etmektedir. Dolayısıyla yukarıda saydığı bölgelerdeki Hanefîlerin çoğunluğu itibariyle Mâtüridiyye mezhebinin mensuplarının yaşadıkları coğrafyalar olduğu görülmektedir. Müellif Mâtüridîleri Hanefî Cebrîler olarak isimlendirmektedir.

3. İmam Mâlik ve Şâfiî'nin mezhebini kabul edenler 14. Bapta ele alınmaktadır. Malikîler, kelâmî bakımdan Hâricî, Mu'tezilî, Müşebbihe, Sâlimiyye (Basra'nın Malikîleri) ve Eşarîler şeklinde kısımlara ayrılmıştır.⁷²

4. Şafîiler altı gruba ayrılmıştır: Müşebbihe mensupları Hemedan, Burûcird, Isfahan, Yezd, Herat ve Şirâz gibi yerleşim yerlerinde yayılmıştır. Şâfiilerden bir diğer grup Selefililerdir. Hüseyin Kerâbîsî (öl. 248/862) liderliğindeki Şâfiî Haricîler Basra, Umman ve Isferâyin'de yayılmıştır. Mâverdî (öl. 450/1058) ve Râğıb İsfehânî'nin (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) liderlik ettiği Şâfiî Mu'tezile Huzistân'da bazı yerlerde yayılmıştır. Eş'arî Şâfiîler vardır. Müellifin Yezidîler diye isimlendirdiği Şâfiîler Ebû Bekir, Ömer, Osman, Muaviye ve Yezid'i meşru halifeler kabul edenlerdir. Bunlar takiyye yapmakta ve Hz. Ali'yi de bu halifelerden saymaktadır.⁷³

5. Ahmed b. Hanbel'in mezhebini kabul eden Hanbelîler Müşebbihe ve Müces-sime mezhebiyle ilişkilendirilir.⁷⁴

6. Süfyan es-Sevrî (öl. 161/778) ve 7. İshak er-Râheveyh'in (öl. 238/853) taraftarları olup bu son üçü de Müşebbihe mezhebiyle ilişkilendirilir.⁷⁵

On beşinci bapta İbn Küllâb (öl. 240/854 [?]) ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) mezhebini kabul edenler ele alınır.

On altıncı bapta diğer klasik kaynaklarda nadiren rastlanan Sûfilere ve on yedinci bapta özellikle Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) *er-Risâle* adlı eserine ayrı bir bab ayırmıştır. Râzî'nin sûfî görüşleri ve pratiklerine karşı itiraz yönelterek tasavvufu eleştirmesi, daha sonraki Şîî âlimlerin tasavvuf eleştirilerinde kullanılmıştır. Râzî, Ehl-i sünnet'ten saydığı sûfîleri altı farklı gruba ayırır. Bunlardan ilk dördünün, İttihadcılar, Uşşâkiyye, Nûriyye, Vâsılıyye şeklinde isimlerini zikrederek görüşlerine yer verir. Beşinci grup için isim vermeden onların ilim öğrenmeyi haram sayan ve hak bilgiye ancak şeyhin telkiniyle ulaşılabileceği görüşünü benimseyen bir grup olduğunu nakleder. Altıncı grup için de isimlendirme yapmaz ama onların da tek dertlerinin bu yolla hankahlarda karınlarını doyurmak olduğunu ifade eder.⁷⁶ Şîî âlimler, Safeviler döneminde ve daha

⁷⁰ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 91.

⁷¹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 172.

⁷² Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 96.

⁷³ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 98.

⁷⁴ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 106.

⁷⁵ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 107.

⁷⁶ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 122-133.

sonraları Râzî'yi takip etmiş, yazdıkları eserlerde, Râzî'nin *Tebsiratu'l-'avâm*daki delillerini tekrarlamışlardır.⁷⁷

On sekizinci bapta Mu'tezile ve bazı Hâricîler'in dışında kalan Ehl-i sünnet'ten birtakım kimselerin görüşlerini sıralar.

2.2. *Tebsiratu'l-'Avâm*da Şîî Fırkalar

On dokuzuncu baptan yirmi birinci baba kadar olan üç bölümde Şîî fırkalar ve hususen İsnâaşeriyye fırkası üzerinde durulur. İsnâaşeriyye de dâhil olmak üzere Şîî fırkalar yirmi altı fırka olarak ele alır. Râzî kendi döneminde yaşayan dört Şîî fırka kaldığını naklederek şu isimleri verir: İmâmîler, Zeydîler, İsmâîlîler ve Nusayrîler. Bununla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Bilesin ki bu zamanda kendisini Şîa olarak adlandıranlar dört fırkadan fazla kalmamıştır. Bunların ilki İmâmîler, ikincisi Zeydîler, üçüncüsü İsmâîlîler, dördüncüsü Nusayrîler'dir. Bu dört fırkadan her biri diğerini tekfir eder. Biz de mevcut bu fırkaların ve bugüne ulaşmayan diğer Şîî fırkaların sözlerine biraz değineceğiz...”⁷⁸

Bununla birlikte müellif, takipçisi kalmamış Şîî fırkalar hakkında da bilgiler verir.

2.2.1. Tekfir Edilen Şîî Fırkalar

Râzî, Şîî fırkaları ele aldığı eserinin on dokuzuncu bölümünde Sebeiyye, Kâmiyye, Beyânîyye, Muğîriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Ğurâbiyye, Şeriiyye olarak saydığı sekiz Şîî fırkayı tekfir eder.⁷⁹

Günümüzde Şîî araştırmacılar tarafından masal olarak değerlendirilip reddedilen Abdullah b. Sebe meselesi⁸⁰ ve Sebeiyye fırkası hakkında dikkate değer bir bilgi verir. Buna göre müellif, kendi yaşadığı dönemde Sebeiyye fırkasına Nusayriyye denildiğini kaydeder.⁸¹

Râzî, ilk dönem Şîî âlimler içerisinde İmâmîyye'nin temsilcileri sayılan birtakım kimseleri diğerlerinden ayrı tutarak savunmuştur. Şîî ama İmâmîyye dışında kalan diğer fırkaların âlimleri hakkındaysa muhalif kaynakların verdiği bilgileri kullanmakta bir beis görmemiştir.

2.2.2. Savunulan Şîî Fırka: İmâmîyye/İsnâaşeriyye

Râzî, İsnâaşeriyye mezhebine mensub bir âlimdir. *Tebsiratu'l-'avâm* müellifi bu nedenle İsnâaşeriyye için iki önemli şahsiyet olan Hişam b. Hakem (öl. 179/795) ve Hişam b. Sâlim (öl. 2/8. yüzyılın sonları) hakkındaki klasik mezhepler tarihi kaynaklarındaki

⁷⁷ Nasrullah Pürcevâdî, “On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet”, çev. Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2002), 235, 241.

⁷⁸ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 167.

⁷⁹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 172.

⁸⁰ Bk. Murtaza'l-Askerî, *Abdullah b. Sabâ Masalı, Bir Yalancının Düzmeleri*, çev. Abdülbâki Gölpinarlı, (İstanbul: 1974); Siddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi: İbn Sebe Meselesi* (Ankara: Araştırma, 2005).

⁸¹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 168.

bazı olumsuz bilgileri naklederek bu bilgileri tenkit etme ve sözkonusu iki âlimi savunma gereği duyar. Ona göre hasımların Hişam b. Hakem ve Hişam b. Sâlim'e nispet ettikleri "Allah'ı teâlâ cisimdir" ve "parçalanmayan cüz mümkündür" gibi sözlerin⁸² amacı avâmın İmâmiyye fakîhlerinden nefret ederek onların kâfir olduklarına inanmalarını sağlamaktır.⁸³ Râzî'ye göre bu âlimlerin görüşleri diye anlatılanlar, hasımlarının sözleridir ve aslı astarı yoktur.⁸⁴

İsnâaşeriyye'yi kurtuluşa eren fırka olarak başka başlıklarda da konu edinen müellif Şîî fırkalardan yirminci ve sonuncu olarak İsnâaşeriyye/İmâmiyye'yi ayrı bir başlıkta ele alır.⁸⁵ Ehl-i hakk olarak tanımladığı ve kurtuluşa eren fırka olarak gördüğü mezhebini "Neden İmâmiyye hak mezheptir?" sorusunun cevabı olarak açıklamaya çalışmıştır. Bu soruyu iftirak hadisini esas alarak cevaplandırır. Burada şu ifadeleri kullanır:

"Her ne kadar zikrettiğimiz fırkaların tamamı kendilerinin hak diğerlerinin batıl olduğunu söyleseler de akıl, tek doğrunun olması gerektiğini iktiza eder. Yetmiş üç fırka rivayetine göre tek fırka, kurtuluşa erecek, diğerleri helak olacaklardır."⁸⁶

Tebziratu'l-avâmın yirminci babı; "Hangi Grup (kavm) Hak Üzeredir ve Onu Nerede Aramak Gerekir" başlığını taşımaktadır. Burada müellif "*Yetmiş iki fırkanın görüşü bâtıldır*" demektedir. Ona göre hak yolda olan fırka ise Ehl-i beyt'e uyanlardır. Kurtuluşa ermek için Ehl-i beyt imamlarına tabi olunması gerekir. Bu görüşlerini ise şu şekilde ifade eder:

"Yeryüzünde her zaman sözleri hüccet ve kendilerine tabi olunması vacip olan bir grubun (kavm) bulunması gerekir. Böyle bir grubun yeryüzünde bulunmaması durumunda İslâm dini de batıl olacaktır. Bu grup yaratılmışların en hayırlısıdır. Yaratılmışların en hayırlısı olduklarının delili ise Allah'ın ayetleri, Resul'ünün hadisleri ve ümmetin icmâsıdır. Bu üç delile göre Hz. Peygamber'den sonra yaratılmışların en hayırlısı Hz. Peygamber'in "Ehl-i beyt"idir."⁸⁷

Râzî daha sonra zikrettiği birtakım âyet ve rivayetlerle Ehl-i beyt'in Müslümanların en hayırlıları olduğunu ortaya koymaya çalışır. Ehl-i beyt imamlarının faziletine dair naklettiği rivayetlerden birini onların takipçileri olan Şîa ile de ilişkilendirerek kaydetmektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber, *Ehl-i beyt'im, Nuh'un gemisi gibidir, kim ona binirse kurtulur, kim yüz çevirirse helak olur* demiştir. Râzî açısından bu hadis, Ehl-i beyt'in ve onların Şîasının hak olduğuna dair kesin delildir. Aktardığı âyet ve rivayetlerden çıkardığı sonuca göre fırkaların içinde Ehl-i hak olan mezhep İmâmiyye-

⁸² Râzî, *Tebziratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 172.

⁸³ Râzî, *Tebziratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 172.

⁸⁴ Râzî, *Tebziratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 174. Söz konusu âlimleri savunan Râzî, onlar hakkındaki sözleri naklettikten sonra, *bu konuların cümlesi Nevâsib'in bahsettiği konulardır*, diyerek onları tezkiye etmektedir. Şîa, Hz. Ali taraftarlarına düşmanlık besleyenler için Nevâsib/Nâsibe tabirini kullanmaktadır.

⁸⁵ Râzî, *Tebziratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 188-193.

⁸⁶ Râzî, *Tebziratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 188.

⁸⁷ Râzî, *Tebziratu'l-avâm*, thk. Abbas İkbâl, 194.

İsnâaşerîyye'dir.⁸⁸ Yine o, Ali Zeynelâbidîn, Ca'fer es-Sâdık gibi imamlara dayandırılan rivayetlerle Ehl-i beyt'in üstünlüğünü ve taraftarlarının doğru yol üzere olduklarını ifade etmeye devam eder. Aktardığı rivayetlerden sonra Fırka-i nâciye'nin, Ehl-i imamet yani İmâmiyye-İsnâaşeriyye mezhebi olduğunu söyler.⁸⁹

Eserde İmâmiyye dışında zikredilen tüm fırka ve görüşlerin sonradan ortaya çıktığı ve bunun da bid'at olduğu iddia edilmektedir. Bid'at olarak kabul edilen tüm bu fırka ve görüşler, *her bid'at dalâlettir*⁹⁰ hadisi mucibince müellif tarafından nefyedilmekte ve İmâmiyye dışındaki tüm mezheplerin dalâlette olduğu/doğru yoldan saptığı savunulmaktadır. Müellif bu iddiasını şöyle izah eder:

“Bizim zamanımızdaki mezheplerin hepsi tarih ve siyer kitaplarında kayda geçmiş durumdadır. Örneğin, Cehm'in itikadı, Mu'tezile, Kerrâmiyye, Müşebbihe, Neccâriyye, Mürcie, İbn-i Küllâb, Eş'âriler ve diğer mezheplerin hepsi tarihçiler tarafından ortaya konmuştur. Eğer bu inanışların tümü sahâbenin itikadı olsaydı ihtilaf etmezlerdi. Hiç kimse muhalifinin helak olacağını ve kâfir olduğunu söylemezdi. Ve yine tarihçiler bu mezhepleri kuran sahâbenin kimliğini ortaya koyarlardı. [Böyle olmadığına göre] Bunların cümlesi sonradan ortaya çıkmıştır. Resûlullah'ın *sonradan ortaya çıkan şey bidattır, her bidat dalâlettir ve dalâlet cehennemdedir* hadisi nedeniyle sonradan ortaya çıkan tüm mezhepler bâtıldır.”⁹¹

Tebsiratu'l-'avâm'ın yirmi birinci babında İmâmiyye inanç esasları açıklanmaktadır. İmâmiyye'nin itikâdî görüşleri muhalif fırkaların görüşleriyle kısaca mukayese edilmektedir. Bunun için genellikle herhangi bir kaynak verilmez. Bazı yerlerde ayrıntılı, çoğu zaman ise bir iki cümleyle kısaca muhalif fırka ismi ve görüşü zikredilir. Onun bu mukayeseli yöntemi kitabın başından beri ifade ettiği toplumu kendi mezhebi hakkında bilgilendirme hedefinin yanı sıra diğer mezheplerin “yanlış” görüşlerini muhatabına aktarabilmek için tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁹² Eserde ele alınan itikâdî görüşler ile Şeyhu't-Tâife Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî'nin (öl. 460/1068) “*el-Akâidü'l-Caferiyye*” adlı risalesinde elli madde olarak sıraladığı inanç esasları arasındaki benzerlik göze çarpmaktadır.⁹³ Ancak Râzî bunun için kaynak ismi zikretmez.

Râzî, eserinin yirmi üçüncü babında Ehl-i sünnet'in Şîa'ya karşı kullandığı ancak Şîa'nın reddettiği bazı hadisler hakkındaki görüşlerini ifade eder. Bu bölümde yirmi dört hadisi kendi inanç esaslarına göre değerlendirmeye tabi tutar.⁹⁴ Yirmi dördüncü babta Emevîleri eleştirir ve yirmi beşinci bapta da Ehl-i-Adl ile Cebriyye arasındaki bazı meseleleri tartışır. Eserin son babında ise İmâmiyye'ye yönelik bazı eleştirilere cevap verir.

⁸⁸ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 197; thk. Cafer Vâizî, 424.

⁸⁹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 199.

⁹⁰ Müslim, “Cum'a”, 43; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6.

⁹¹ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 189.

⁹² Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 200-211; thk. Cafer Vâizî, 427-442

⁹³ Şeyh Tûsî, *el-Akâidü'l-Caferiyye*, thk. Cafer es-Subhânî (Kum: Mûes-sesetü'l İmam Sadık, 1423/2002) 250-260, (Muhakkikin *Buhus fi'l Milel ve'n Nihal* çalışması içerisinde neşredilmiş. Türkçe çevirisi için bakınız: Mustafa ÖZ, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları* (İstanbul: Ensar, 2011) 255-263.

⁹⁴ Râzî, *Tebsiratu'l-'avâm*, thk. Abbas İkbâl, 226-251; thk. Cafer Vâizî, 465-504.

Sonuç

Tebsiratu'l-avâm, hicrî yedinci yüzyıl başlarında Farsça yazılmış ve İslâm mezhepleri hakkında bilgiler veren klasik bir eserdir. Eserde müellif kendi adını belirtmemiş ve bu durum günümüze kadar müellifin kimliği hususunda tereddütlere neden olmuştur. Araştırmamız sonucunda ulaştığımız en önemli bulgu *Tebsiratu'l-avâm*'ın müellifinin kimliği ve eserin yazım tarihinin net olarak tespitidir. Buna göre *Tebsiratu'l-avâm*'ın, telifinden sadece 28 yıl sonra Arapçaya tercüme edilen bir yazma nüshasının İran Meclis Kütüphanesi'nde bulunmasıyla bu belirsizlik sona ermiştir. Arapça tercüme yapan Hüseyin b. Ali el-Batîti, müellifin adını, kitabın yazıldığı yer ve tarihi kaydetmiştir. el-Batîti'nin ifadelerine göre Cemâluddin Muhammed b. Hüseyin b. Hasan-ı Râzî Âbî, *Tebsiratu'l-avâm*'ı 630/1232 yılında Şiraz'da Farsça olarak kaleme almıştır. el-Batîti ise kitabı 658/1260 yılında Esterabad'da Arapçaya tercüme etmiştir. Hicrî yedinci yüzyıl başlarında yaşadığı anlaşılan İranlı İmâmiyye/İsnâaşeriyye mezhebine mensup bir âlim olan Râzî'nin hayatıyla ilgili kaynaklarda bilgi yoktur.

Râzî, bölgede bulunan Şîilerin kendi mezhebi ile birlikte diğer mezhepler hakkında da bilgi edinmeyi istemesi üzerine *Tebsiratu'l-avâm*'ı kaleme aldığını beyan eder. Şiraz'da kitabın yazıldığı dönemde halkın büyük çoğunluğunun fıkhıdaki mezhebi Şâfiîlikti. Bununla birlikte Şiraz'da azınlık olarak Hanefîler ve Şîiler bulunmaktaydı. Şîa ancak 909/1503'te Safevîler'in şehri ele geçirmesiyle burada yayılma sağlamaya başlamıştır. Bu yüzden *Tebsiratu'l-avâm*'daki anlatımdan Şîi azınlığın hâkim Sünnî kitleye karşı mezhebini savunma psikolojisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Tebsiratu'l-avâm, her ne kadar Şîi halkı mezhepler hakkında bilgilendirmek için yazılmış olsa da eserin işlediği konular ağırlıklı olarak uzmanlığı gerektiren mezheplerin kelâmî görüşleri olmuştur. Bu durum Şîi kitlenin meseleleri anlamasında problem teşkil etmiş ve müellif tekrar gelen taleple daha anlaşılır bir başka eser olan *Nüzhetü'l-Kirâm*'ı kaleme almıştır. *Nüzhetü'l-Kirâm*'ın mukaddimesinde *Tebsiratu'l-avâm*'ın anlaşılmasındaki zorluk nedeniyle bu eseri yazdığını söyleyen Râzî, burada daha çok Hz. Peygamber'in ve İmamlar'ın hayatı ve faziletlerini anlatmıştır.

Tebsiratu'l-avâm'da fırka merkezli bir anlatım olmakla birlikte fırka ismi vermeden doğrudan şahısları ve görüşler de ele alınmaktadır. Yirmi altı baptan oluşan eserde müellif fırkalarda önde gelen kimselerin isimlerini, varsa yazdıkları eserlerini ve görüşlerini aktararak onların iddialarını çürütmeye çalışmıştır.

Müellif kendi mezhebi olan İsnâaşeriyye'yi kurtuluşa eren fırka olarak ilan etmektedir. Eserinin yirmiden yirmi üçüncü baba kadar olan üç bölümünde sadece kendi mezhebi hakkındaki bilgilere yer vermiştir.

İlk dönem Şîi âlimleri içerisinde sayılan ve İsnâaşeriyye tarafından sahiplenen bazı âlimleri kendi mezhebiyle çelişen bazı görüşlerine rağmen savunmuştur. İsnâaşeriyye-

riyye tarihinde yer edinmiş bu isimlerin Sünnî kaynaklarda “sapkın” fırkalarla irtibatlandırılmasını reddetmiş ve bu isimleri onlara nispet edilen olumsuz görüşlerden teziye etmiştir. Bununla birlikte aynı hassasiyeti rakip Şîî gruplara mensup âlimler için göstermemiş ve onlar hakkında muhalif kaynakların verdiği bilgileri kullanarak onları eleştirmiştir. Yine İsnâaşeriyye dışındaki birçok Şîî grup hakkındaki iddiaları onların kendi eserlerinden değil de Ehl-i sünnet kaynaklarından alıntılanmıştır.

Tebşiratu'l-'avâm, İsnâaşeriyye mezhebine mensup birisi tarafından Farsça olarak yazılmış olması bakımından önemlidir. Bu anlamda İsnâaşeriyye bakış açısıyla yazılmış ilk Farsça mezhepler tarihi kitabı olma özelliği taşımaktadır. *Tebşiratu'l-'avâm*da müellif her ne kadar yetmiş üç fırka hadisini merkeze alsada fırkaların tasnifinde bu sayıya ulaşma gayesi gütmemiş ve fırkaları belli bir sistematik içinde ele almamıştır. Kendisi de ele aldığı fırkaların sayısının yetmiş üçten fazla çıkabileceğini ifade etmiştir. Kendisinden önce yazılmış *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, *el-Fark beyne'l-fırak* ve *el-Milel ven'nihal* gibi fırak eserlerinden büyük ölçüde yararlanmışır. Fırka tasnifinde belli bir formülü benimsememiş tüm İslâm fırkalarının iki ana fırkadan Ehl-i sünnet ve Şîa'dan neşet ettiğini ifade ederek bablar halinde fırkaları ele almıştır. Fırkaların isimlendirmesinde de kendinden önce bu alanda yazılan eserlerde kullanılan isimleri nakletmiştir. Ele aldığı mezheplerin mensuplarının bulunduğu coğrafyalar hakkında da bilgiler vermiştir.

Ehl-i sünnet ve Şîa olmak üzere iki ana gruba ayırdığı bu fırkaların isimlendirmesi konusuyla özel olarak ilgilenmiştir. Mezheplerin mensupları tarafından kullanılan isim ve muhalifleri tarafından verilen isimlerden söz ederek Ehl-i sünnet için muhaliflerinin “Nevâsib”, Şîa için ise muhaliflerinin “Revâfız” dediğini kaydetmiştir.

Kendi döneminde yaşayan Şîî fırkaların “İmâmiler, Zeydiler, İsmâîliler ve Nusayriler” olmak üzere dört grup olduğunu ve diğerlerinin tarih sahnesinden silindiğini söyleyen müellif, Sebeiyye fırkasına kendi döneminde Nusayriye denildiğini aktarmıştır.

*Tebşiratu'l-'avâm*da fırkaların görüşleri özetlenerek ve hususen eleştiriye uygun kısımları alınarak okuyucuya sunulmuştur. Bu anlamda mezhepleri tanıtan bir kitaptan ziyade bir reddiye eseri olarak değerlendirilebilir. Râzî kendi mezhebi İsnâaşeriyye'yi hak mezhep ve fırka-i nâciye olarak savunmuştur.

Râzî'nin *Tebşiratu'l-'avâm*ı o dönem Şiraz şehrinde Şîî azınlığı mezhebi hakkında aydınlatmak ve yoğun Sünnî nüfusa karşı kendi mezheplerini savunmalarını sağlamak gayesiyle yazdığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden mezhepler tarihi araştırmacıları ve bu eserden yararlanacak olanların bu noktayı dikkate alarak eserde verilen bilgilere ihtiyatla yaklaşmaları gerekir. Müellifin objektif olmayan yaklaşımlarından, verdiği yetersiz ve yanlış bilgilerden kaynaklanacak sorunlara karşı dikkatli olmaları, ilgili konuyu farklı kaynaklardan da araştırmaları gerekmektedir.

Kaynakça

- Arıkan, Adem. “İsnâaşeriyye'nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları”, *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. ed. Halil İbrahim Bulut. 193-319. İstanbul: Ensar, 2018.
- Arıkan, Adem. “Abbasî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şîî Siyaseti”, *İlahiyat Akademi*/5 (Temmuz 2017), 147-164.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev: Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 7. Baskı, 2014.
- el-Batîfî, Hüseyin b. Ali. *Ahvâlu Mulûki't-Tatâr el-Mogol: Risâletun fî ahvâli el-Mogol mine'l-bidâyeti ilâ sükûti Bağdâd*. Thk. Resul Caferiyan. Kum: Neşr-i Muerrih, 1395/2015.
- Bausani, Alessandro. “Selçuklu Döneminde Din”, çev. Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/ 2 (2007), 441-465.
- Caferiyân, Resul. “Kenkaşi der ceryani tefekkürü şîî der İran nime evveli karn-i heftom (Âsâr u efkâr-ı Muhammed bin Hüseyin bin Hasan Râzî Âbî)”, *Şie Pejuhi Dergisi* 1/2 (Bahar 1394/2016) 5-37.
- Efendi, Mirza Abdullah İsfahanî. *Riyâzü'l-Ulemâ ve Hiyâzü'l-Fuzelâ*. thk. Mahmud Meraşî ve Ahmed Hüseyinî. Kum: el-Hayyam, 1401/1981.
- Erdebîlî, Mukaddes. *Hadîkatü'ş-Şîâ*. nşr. Sadık Hasanzade, Ali Ekber Zemani Nejad, Kum: Ensariyân, 1378/1420.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Eren, Muhammet Emin. “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”, *İslâmi Araştırmalar* 29/2 (2018), 331-34.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı, 2015.
- Gömbeyaz, Kadir. “Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker, Osman Demir. 347-378. İstanbul: İsam, 2013.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Kaplan, Doğan. “Farsça Yazılmış İlk Makalat Eseri: Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*. 6/1 (Mart 2013) 45-91.
- Kohlberg, Etan. “İmâmiyye Şîâsi Geleneğinde “Râfizî” Terimi”. çev. Halil İbrahim Bulut. *Kelâm Araştırmaları Dergisi*. 2/2 (2004), 117-124.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahrihi: İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma, 2005.
- Kur'an Yolu*, 19 Nisan 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Merçil, Erdoğan. *Fars Atabegleri Salgurlular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, 1991.
- Merçil, Erdoğan. “Salgurlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/29-30. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Murtaza'l-Askerî, Abdullah b. Sabâ Masalı, *Bir Yalancının Düzmeleri*. çev. Abdülbâki Gölpinarlı. İstanbul: 1974.

- Müstevfî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-. *Nüzhetü'l-Kulûb*. thk. Muhammed Debir Siyâkî. Kazvin: Hadis-i İmruz, 1381/2002.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze Şîîlik ve Kolları*. İstanbul: Ensar, 2011.
- Pürcevâdî, Nasrullah. "On İki İmam Şîîliğinde Tasavvufa Muhalefet", çev. Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2002), 233-242.
- Râzî, Seyyid Murteza b. Dâ'î Hasan. *Tebsiratu'l-'avâm fî Marifet-i Makâlâti'l-Enâm*. thk. Abbas İkbâl Aştıyanî. Tahran: Esatir, 2. Baskı, 1383/2004.
- Râzî, Cemalüddin Muhammed b. el-Huseyn b. Hasan el-Âbî er-. *Tebsiratu'l-'avâm fî Ma'rifeti'l- Makâlâti'l-Enâm / Muarrabu*. Tahran: Kitabhane-i Merkezi Esnâd-ı Meclis Şurây-ı İslâmî, 1256. İran Meclisi Arşiv, Müze ve Kütüphane Başkanlığı İnternet Sitesi:
https://dlib.ical.ir/faces/search/bibliographic/biblioFullView.jspx?_afPfm=183o11mttz
- Râzî, Cemaleddin Murteza Mulakkab be Alemülhüdâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Hasan er-. *Tebsiratu'l-'avâm fî Marifet-i Makâlât-il Enâm*. thk. Cafer Vâizî. Tahran: Sohen, 1396/2017.
- Râzî, Muhammed b. Hüseyin. *Nüzhetü'l Kirâm ve Bostanü'l Avâm*. thk. Muhammed Şirvânî. 2 Cilt. Tahran: Kitabhâne-i Merkezî Dânişgâhi Tahran, 1362/1984.
- Semer kandî, Hakîm. *Tercüme-i es-Sevâdü'l-A'zam*. thk. Abdulhay Habibî. Tahran: Dânişgâh-i Tahran, 1392/2014.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "İbn Dâ'î Er-Râzî'nin Tebsiratu'l- 'Avâm Fî Ma 'rifeti Mekâlâti'l-Enâm Adlı Eserinde İslâm Mezheplerinin Tasnifi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/35 (2017), 293-306.
- Şehristânî, Muhammed. *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera, 3. Baskı, 2011.
- Şirâzî, Şerefüddîn Abdullâh b. Fazlillâh. *Tahrîr-i tarih-i Vassaf*. thk. Abdulmuhammed Âyetî. Tahran: İntişarat-i Bunyad-i Ferhen-i İran, HŞ 1346/1967.
- Tûsî, Şeyh. *el-Akâidü'l-Caferiyye*, thk. Cafer es-Subhânî. Kum: Mües-sesetü'l İmam Sadık, 1423/2002) 250-260. (Muhakkikin *Buhus fî'l Milel ve'n Nihal* çalışması içerisinde neşredilmiştir.)
- Zencanî, Ayetullah el-Uzma Şobeyri. *Cor'ey-i ez Derya / Mecmue-i Makalât*. 3 Cilt. Tahran: Müessey-i Kitab Şinasiy-i Şie, 1389/2011.